
ITÄMEREN YMPÄRISTÖHISTORIAA

Toim. *Simo Laakkonen*

SIMO LAAKKONEN

Itämeren alue – vailla merta ja historiaa?

Kannen valokuvassa ammattikalastaja pitää epäuskoisena kädessään hylkeen syömää lohenraatoa: kova työ merellä on jälleen keran mennyt hukkaan – tällä kertaa hylkeiden takia. Merikarvialaiselle ammattikalastajalle Timo Kuuskerille kyseinen kerta ei ollut ensimmäinen, kun hylkeet ovat syöneet kalat hänen verkoistaan.

■ Viime aikoina vastaava kohtalo on kohdannut yhä useampia Suomen rannikon kalastajia, sillä Itämeren hylkeiden käytös on muuttunut merkittävästi lyhyessä ajassa. Aiemmin hylkeet pysyttelivät avomeren laidan ulkoluodoilla ja välttelivät ihmisiä viimeiseen saakka. Mutta viime vuosina hylkeet ovat lähestyneet asuttuja seutuja ja alkaneet syödä pyydyksistä kaloja repien ja rikkoen samalla kallisarvoisia pyydyksiä. Hylkeistä on tullut Itämeren alueella kalastukselle varsinainen riesa ja etenkin ammattikalastuksen harjoittaminen on monin paikoin muuttunut mahdottomaksi. Kuvan kalastajan ilmeessä voikin nähdä häivähdyksen epätoivoa ja lohenraadon tulkita symboloivan ammattimaisen merikalastuksen tulevaisuutta.

Mutta valokuvan vangitsemaa asetelmaa voi tarkastella myös laajemmassa historial-

lisessa perspektiivissä. Asetelman voi nähdä ilmentävän Itämeren luonnotonta tilaa niin kalastajan, hylkeiden kuin lohien kannalta. Itämeren alue asutettiin pysyvästi yli 7 000 vuotta sitten hylkeiden, lohien ja peuran pyynnin ansiosta,¹ mutta 1970-lukuun mennessä ne kaikki, ammattimainen pyynti mukaan lukien, oli ajettu sukupuuton partaalle. Nykyään hylkeiden lukumäärä Itämeressä on luonnoton. Lohikannat ja niiden lisääntyminen on luonnotonta. Kalastajien asema on luonnoton. Ei ole liioiteltua sanoa, että nykypäivän rehevöitynyt Itämeri on kokonaisuudessaan luonnoton.

Seuraavat kolme lyhyttä ympäristöhistoriallista kertomusta kuvaavat Itämeren alueen syvällisiä muutoksia, joiden selvittämiseen tarvitaan yhteiskunta- ja ympäristöhistoriaa, ihmisen ja ympäristön vuorovaikutuksen tutkimusta ajassa.

Lohi

Itämeren lohi on ollut tuhansia vuosia ihmisen ja hylkeen kilpailun kohteena. Jääkauden jälkeen Itämeren lohiet lisääntyivät luontaisesti alueen yli 200 suuremmissa joessa. Jokeen noustessaan lohiet joutuivat lohitalonpoikien, kartanoiden, kirkon ja kruunun intensiivisen kalastuksen ja riitojen kohteeksi, jonka kannat kuitenkin kestivät.² Mutta jokia ryhdyttiin 1800-luvun lopulla patoamaan kaupunkien raakaveden saannin turvaamiseksi. Virtavesiä padottiin myös energian tuottamiseksi teollistuville yhteiskunnille.

Lohen nousu harvoin patoamatta jääneisiin jokiin väheni entisestään ruoppaamisen ja saastumisen sekä ryöstöpyynnin takia. Itämeren lohien suojelun tarve nousikin esil-

le jo 1900-luvun vaihteessa.³ Vähitellen yhä suurempaa osaa Itämeren lohikannasta ryhdyttiin ylläpitämään keinotekoisesti kalan kasvattamoin ja velvoiteistutuksin. Tästä huolimatta luonnonlohesta tuli erittäin uhanalainen: pahimmillaan vain alle kymmenesosa Itämeren lohista on ollut luonnonlohia.

Hylje

Itämeren hylkeitä on metsästetty kivikaudelta alkaen, jolloin grönlanninhylje on jo saatettu metsästää sukupuuttoon.⁴ Itämeren muita hyljelajeja, käytännössä harmaahylkeitä ja norppia, on arvioitu eläneen Itämeressä vielä 1900-luvun alussa yhteensä ehkä 350 000 yksilöä.⁵ Järjestelmällisen vainon ja uusien aseiden takia hyljekannat lähtivät kuitenkin nopeaan laskuun, jota vauhditti toisen maailmansodan jälkeisinä talouskasvun vuosina ympäristömyrkyt. Itämeressä oli 1970- ja 1980-luvulla jäljellä arviolta enää 9 000 hyljettä ja naaraista suuri osa oli ympäristömyrkkujen, PCB:n, DDT:n ja raskasmetallien elimistön kertymisen vuoksi lisääntymiskyvyttömiä.⁶

Kun Itämeren suojeluponnistukset alkoivat vähentää ympäristömyrkkujen pitoisuuksia ja hylkeet rauhoitettiin metsästykseltä, niiden lukumäärä alkoi kasvaa ylittäen jokin aika sitten 20 000 yksilön rajan. Metsästyksen loputtua hylkeet huomasivat, että ihmiset eivät enää uhkaa niitä, ja ne alkoivat siirtyä ulkoluodoilta asutuille rannoille. Rohkeimmat yksilöt oppivat hakemaan ravintonsa kalanpyydyksistä ja -kasvattamoista.

Ihminen

Itämeren saaristoa asutti 1900-luvun vaihteessa vielä lukuisa kalastajaväestö, joka teki arvostettua työtä, sillä kala oli välttämätön särvin rahvaan ruokapöydässä. Kalastajilla oli tuolloin kuitenkin vaivoinaan runsas hyljekanta, joka rikkoi pyydyksiä ja söi saaliskaloja ja siten kavensi kalastajaperheiden niukkaa toimeentuloa.⁷ Valtiovalta tuli kalastajien avuksi vuonna 1909 perustamalla tapporahajärjestelmän hyljekannan vähentämiseksi. Mutta toisen maailmasodan jälkeisinä vuosikymmeninä rannikoidemme saaristot tyhjenivät niin hylkeistä kuin vakinaisesta asutuksesta.⁸ Jäljelle jääneet harvat

ammattikalastajat tottuivat kalastamaan käytännössä hylkeettömässä Itämeressä. Kun hylkeet ilmestyivät uudelleen apajille 1990-luvulla, ei kevyistä pyydyksistä eikä kalastajistakaan ollut niille vastusta.

Hyljekannan vähentäminen perinteisin keinoin, metsästyksellä, osoittautui vaikeaksi, koska uhanalaiset hyljelajit olivat nyt lainsäädännön suojaamia. Tukea hyljekannan vähentämispyrkimyksille ei herunut myöskään rannikon kaupunkilaistuneelta ja keskiluokkaistuneelta väestöltä, jota hylkeiden lisääntyminen lähinnä ilahdutti. Suuren yleisön ruokakulttuurin kansainvälistyessä ammattikalastus itsessään joutui uhanalaiseksi. Itämeren ympäristömyrkkujen edelleen vaivaama kala ei kelpaa ruokakalaksi, josta jo yli 2/3 tuodaan ulkomailta.

Itämeren ympäristöhistorian rannaton tehtäväkenttä

Nämä kolme lyhyttä tarinaa kuvaavat Itämeren luonnotonta tilaa, jonka syynä on alueen yhteiskuntien muutos luonnon kanssa läheisessä, joskaan ei ongelmattomassa vuorovaikutuksessa eläneistä yhteisöistä ympäristöään raskaasti kuormittaviksi teollis-urbaaneiksi yhteiskunniksi. Itämerta ympäröivää maaperää on menneinä vuosikymmeninä muokattu raskaasti jokilaaksoja, metsiä ja soita myöten. Suomen kaikki suuremmat vesistöt ovat enemmän tai vähemmän

1. Kustaa Vilkuna (1975) *Lobi. Kemijoen ja sen lähi-alueen lobenkalastuksen historia*, Helsinki: Otava, 396.

2. Ks. Vilkuna (1975).

3. Alamainen mietintö kalastuskomitealta Keisarilliselle Majesteetille, 1989: 4; Pekka Brofeldt (1936) 'Kalanviljelyn merkitys kalavesiemme parantamiseksi', *Laa-tokan kalastajaseurojen liitto r.y.:n vuosikirja*.

4. Ari Siiriäinen (1980) On the cultural anthropology of the Finnish Stone Age, *Suomen Museo*, 5–40; Unto Salo (1984) 'Pronssikausi ja rautakauden alku', teoksessa *Suomen historia I*, Weilin & Göös: Espoo, 66–125.

5. Hanna Kokko et al (1999) 'Backcasting populations of ringed and grey seals in the Baltic and Lake Saimaa during the 20th century' *Annales Zoologi Fennici* 36, 65–73.

6. Ks. Juha Ylimaunu (2000) *Itämeren hylkeenpyyntikulttuurit ja ihminen-hylje -subde*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.

7. Esim. *Kalastaja* 2/1912, 26.

8. Rannikon sosiaalishistoriasta ks. Erland Eklund (1994) *Kustfiskare och kustfiske i Finland under den industriella epoken. Studier i en yrkesgrupps yttre villkor, sociala skiktning och organisation 1870–1970*. Universitetstryck: Helsingfors.

Pohjois-Euroopan suurin alueellinen ympäristöongelma on Itämeren pilaantuminen. Itämeren valuma-alue (tumma viiva) ulottuu 14 valtion alueelle ja siellä asuu lähes 85 miljoonaa ihmistä.

säännösteltyjä ja pilaantuneita. Maamme metsistä 96 prosenttia on talousmetsää – vain neljä prosenttia on luonnontilaista tai lähellä sitä. Maamme suurikokoisten eläinlajien kannat, elinalueet ja käyttäytyminen ovat ihmisen säätelemiä. Ihmisen aiheuttamat päästöt ovat muuttamassa myös ilmastoa.⁹ Siten Suomessakaan ei voida enää puhua luonnosta, koska meitä ympäröivä luonto – Itämeri mukaan lukien – on kokonaisuudessaan ihmisen tavalla tai toisella muokkaamaa.

Kuvatun kaltaiset muutokset ovat kohdanneet kaikkia valtioita ja alueita Itämeren piirissä. Siksi ympäristöhistoria on tarpeellinen näkökulma koko alueen kehityksen ymmärtämiseksi. Ympäristöhistoriallisen tutkimuksen tehtäväkenttä Itämeren piirissä on rannaton. Yhteisen meremme valuma-alue ulottuu kaikkiaan 14 valtion alueelle, jolla elää lähes 85 miljoonaa ihmistä (*kartta*). Itämeren alueen väestön, maatalouden, asutuskeskusten, teollisuuden ja liikenteen ympäristöhistoriat ovat käytännössä tutkimatta.

Itämeren ympäristöhistorian tutkimuksen aloittaminen on kuitenkin haastava tehtävä. Alalla ei ole tutkimusvirkoja ja peruskirjallisuus puuttuu. Itämeren alueella puhutaan useita kieliä ja potentiaaliset lähteet ovat suureksi osaksi luetteloimattomina ja hajallaan lukuisissa arkistoissa. Entisen Itä-Euroopan alue on ympäristöhistoriallisesti mielenkiintoinen, mutta etenkin siellä ympäristöhistoriaa ei juuri tutkita eikä opeteta, joten tutkimustyö joudutaan organisoimaan tyhjältä. Mitään valmiita kansainvälisiä malleja Itämeren alueen ympäristöhistorian tutkimiseksi ei ole, koska merien ja valtamerien ympäristöhistoria on yleisesti ottaen tutkimatta. Suurin osa kansainvälisestä ympäristöhistorian tutkimuksesta on lisäksi yksitieteistä, joten siitä ei ole menetelmällisestiäkään malliksi.¹⁰ Työjärjestyksessä Itämeri on kuitenkin paradoksaalisen etuoikeutetussa asemassa maailman saastuneimpana ja suojelluimpana merenä. Näistä tekijöistä huolimatta Itämeren ympäristöhistoriasta ei ole julkaistu tähän mennessä vielä ainoatakaan laajempaa tutkimusta.

Itämeren apajat vai raadot

Ympäristöhistoriallisen tutkimuksen vähäisyyttä voi pitää ymmärrettävänä sikäli, että valtaosa Itämerta koskevasta tutkimuksesta on nykypäivän tilanteeseen kohdistuvaa kokeellista luonnontieteellistä tutkimusta. Itämeren alueen sinänsä ansiokas historia-tutkimus on keskittynyt alueen yhteiskunta- ja kulttuurihistorian tutkimukseen.¹¹ Merenkulun historiaan keskittyvä merihistoriakaan ei ole sukeltanut Itämeren pintaa syvemmälle meriarkeologiaa lukuun ottamatta.¹²

9. Uudemmassa ympäristöhistoriallisesta tutkimuksesta metsien osalta ks. esim. Ismo Björn (1999) *Kaikki irti metsästä. Metsän käyttö ja muutos taigan reunalla itäisimmässä Suomessa erätaloudesta vuoteen 2000*, SKS: Helsinki; vesistöistä Petri Juuti (2001) *Kaupunki ja vesi. Tampereen vesibuollon ympäristöhistoria 1835–1921*, Acta Electronica Universitatis Tamperensis 141, Tampere; maaseudusta ks. Harri Siiskonen (2000) *Myrkyttäkää, ruiskuttakaa, hävittäkää. Ruotsalaisten ja suomalaisten ammattilehtien kasvu- ja suojeluvalistus 1940–1980*, SKS: Vammala; Lapista Ilmo Massa (1994) *Pohjoisen luonnonvalloitus. Suunnistus ympäristöhistoriaan Lapissa ja Suomessa*, Gaudeamus: Tampere; kaupungeista esim. Rauno Lahtinen (2005) *Ympäristökeskustelua kaupungissa. Kaupunkiympäristö ja ympäristöasenteet Turussa 1890–1950*, Turun yliopisto: Turku. Hyvä yleiskatsaus suomalaisen ympäristöhistorian kehitykseen on Timo Myllyntauksen verkkoteksti 'Writing about the Past with Green Ink. The Emergence of Finnish Environmental History' <http://www.h-net.org/~environ/histpography/finland.htm> Luettu 11.5.2006.

10. Jeffrey Bolster (2006) 'Opportunities in Marine Environmental History', *Environmental History* 3, 567–597. Suuri osa ympäristöhistoriassa poikkitieteelliseksi itsensä nimeämästä tutkimuksesta on käytännössä yksitieteistä. Moni- ja poikkitieteellisyysyteen tarvitaan eri tieteenalojen, kuten humanistisen, yhteiskuntatieteellisen, luonnon- ja lääketieteellisen tai tekniikan tutkimuksen menetelmien ja aineistojen välillä (ei yhden tietyn alan sisällä) operoivaa tutkimusta.

11. Esim. Matti Klinge (1995) *The Baltic world*, Helsinki: Otava; Ulla Ehrensvärd, Pellervo Kokkonen ja Juha Nurminen (1995) *Mare Balticum. 2000 vuotta Itämeren historiaa*, John Nurmisen säätiö: Keuruu; David Kirby (1995) *The Baltic World 1772–1993. Europe's Northern Periphery in an Age of Change*, Longman: London; David Kirby & Merja-Liisa Hinkkanen (2000) *The Baltic and the North Seas*, London: Routledge; Witold Maciejewski (toim.) (2002) *The Baltic Sea Region. Cultures, Politics, Societies*, The Baltic University Press: Uppsala.

12. Meriarkeologiasta yleiskatsaus ks. *MoSS Project Newsletter 2002:I–2004:III*, Euroopan Unioni, Museovirasto: Saarijärvi 2005; Merenkulun historiasta ks. esim. Yrjö Kaukiainen (1997) 'Itämeri. Pohjoisen Euroopan Välimeri', *Historiallinen Aikakauskirja* 3, 211–217 kirjallisuusviitteinen.

Itämeri

- Itämeri muodostuu Tanskan salmiin rajautuvasta pääaltaasta sekä Suomenlahdesta ja Pohjanlahdesta.
- Itämeren pinta-ala on noin 442 000 km², mutta sen valuma-alueen laajuus on yli 1 700 000 km².
- Itämeren keskisyvyys on vain 55 metriä. Esimerkiksi Välimeren keskisyvyys on noin 1 000 m.
- Itämeren valuma-alue ulottuu 14 valtion alueelle ja siellä asuu noin 85 miljoonaa ihmistä.
- Itämeri on saastunut pahoin 1900-luvulla asutuksen, teollisuuden, liikenteen sekä maatalouden päästöjen takia.
- Itämeren pääongelmina ovat olleet rehevöitymisestä johtuvat myrkylliset leväkukinnot, ympäristömyrkyt sekä öljypäästöt.
- Merkittävin askel merensuojelussa otettiin vuonna 1974 Helsingissä, jossa allekirjoitettiin kansainvälinen Itämeren suojelusopimus eli ns. Helsingin sopimus.
- Helsingin yliopisto on ensimmäinen yliopisto Itämeren alueella, jossa meren ympäristöhistoriaa on ryhdytty järjestelmällisesti tutkimaan.

Siten meri itsessään on jäänyt Itämeren alueen historiallisen tutkimuksen ulkopuolelle. Mutta voiko Pohjois-Euroopan historiantutkimus olla kestävällä pohjalla, jos se ei ota huomioon yhdeksän rantavaltion keskellä olevaa yli 400 000 neliökilometrin laajuista murtovesiallasta ja sen neljä kertaa suurempaa valuma-aluetta sosioekologisine prosesseineen? Tämän hetkisen tutkimustilanteen näkökulmasta katsoen Itämeren alue on edelleen vailla merta ja meri vailla historiaa.

Helsingin yliopisto on ainoa yliopisto Itämeren alueella, jossa Itämeren teollis-urbaanin aikakauden ympäristöhistoriaa on ryhdytty tutkimaan järjestelmällisesti. Tutkimus on keskitetty Itämeren pilaantumisen ja suojelun ympäristöhistoriaan 1800- ja 1900-luvulla. Keskiössä on yhteisen meremme kohtalonkysymykset: Miten, milloin ja miksi Itämerestä tuli ympäristöongelma? Kuinka ponnistelut meren suojelemiseksi ovat alkaneet paikallisella, kansallisella ja kansainvälisellä tasolla? Tutkimuksessa on ollut neljä pääteemaa: ympäristötutkimuksen, -median, -politiikan ja -tekniikan historiallinen kehitys.¹³ Tutkimus on organisoitu yhteistyössä yhteiskunta- ja luonnontieteilijöiden sekä ympäristötekniikan kanssa. Tähän aidosti monitieteiseen tutkimusverkostoon on vuodesta 1995 lähtien osallistunut yli 40 opiskelijaa ja tutkijaa – joiden työtä tämä Itämeri-teemanumero esittelee – Suomen, Ruotsin, Tanskan, Saksan, Puolan, Liettuan, Latvian, Viron ja Venäjän korkeakouluista.¹⁴ Vastaavaa yhden meren ympäristöhistorian tutkimukseen rakennettua

monitieteistä verkostoa ei muualla maailmassa ole saatu vielä aikaan.¹⁵

Suomalaisella ympäristöhistorian tutkimuksella on siten kaikki mahdollisuudet tehdä jatkossakin urauurtavaa tutkimusta.¹⁶ Tulevaisuus vaikuttaa valoisalta ainakin virallisessa tutkimusretoriikassa, joka painottaa monitieteisen ja kansainvälisen vertailevan tutkimuksen tarvetta. Käytännön rahoituspäätökset puhuvat kuitenkin toista ja karua kieltä. Nykyisellä tutkimusrahoituspolitiikalla Itämeren ympäristöhistorialla onkin edessään vastaava kohtalo kuin esimerkkinä kalastajalla: käteen on jäämässä pelkkä raato.

13. Simo Laakkonen & Sari Laurila (toim.), (1999) The history of urban water management in the Baltic Sea Region, *European Water Management*, Number 4, August 1999, 29–76 sekä EWM, 5/1999, pp. 51–56 ja EWM, 1/2000, 41–50; Simo Laakkonen & Sari Laurila (toim.) (2001) Man and the Baltic Sea, *AMBIO – A Journal on the Human Environment*, 4–5/2001, 263–326. Royal Swedish Academy of Sciences. (Julkaistu myös kiinaksi.); ks. myös BIREME- ja MARE -tutkimusohjelmien yhteistä Itämeri-erikoisnumeroa, joka ilmestyy Ambiossa keväällä 2007.

14. Verkoston kv. tutkimuksesta ks. Simo Laakkonen ja Sari Laurila (2005) *The Sea and the Cities. A Multi-disciplinary Project on Environmental History* -verkkosivut osoitteessa <http://www.valt.helsinki.fi/projects/enviro>

15. *History of Marine Animal Populations* (HMAP) -projekti ei tutki Itämeren pilaantumisen ja suojelun ympäristöhistoriaa. Poul Holm, Tim D. Smith, David J. Starkey (toim.) (2001), *The exploited seas: New directions for marine environmental history*, International Maritime Economic History Association: Census for Marine Life.

16. Tämä Itämeren ympäristöhistoria -teemanumero on rahoitettu Suomen Akatemian vuonna 2006 päättyneen Itämeren tutkimusohjelman (BIREME) sekä Maj ja Tor Nesslingin säätiön tuella.